

**Глухівський національний
педагогічний університет
імені Олександра Довженка:
150 років розвитку**

Монографія

Глухів - 2024

УДК 378.4(477.52-21)ГНПУ
Г 55

*Рекомендовано до друку та розповсюдження вченою радою
Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка
(протокол № 3 від 23 жовтня 2024 року)*

Рецензенти:

Віктор КОЦУР - академік НАПН України; доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін Університету Григорія Сковороди в Переяславі, заступник голови Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник освіти України;

Сергій Дегтярьов – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Сумського державного університету, в.о. голови Сумської обласної організації національної спілки краєзнавців України.

Наукова редакція:

Олександр Курок – доктор історичних наук, професор, в.о. ректора Глухівського НПУ ім. О. Довженка;

Наталія Ткаченко – доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи та міжнародних зв'язків Глухівського НПУ ім. О. Довженка;

Андрій Гриценко – доктор педагогічних наук, доцент, директор Навчально-наукового інституту філології та історії Глухівського НПУ ім. О. Довженка.

Г 55 **Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка: 150 років розвитку:** монографія / за ред. Олександра Курка, Наталії Ткаченко, Андрія Гриценка. Глухів. 2024. 626 с.

ISBN 978-966-376-130-5

У монографії узагальнено та висвітлено основні віхи діяльності Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка від часів його заснування до сьогодення.

Видання присвячено 150-й річниці з дня заснування закладу і адресовано науково-педагогічним працівникам, здобувачам освіти, історикам та широкому колу читачів.

УДК 378.4(477.52-21)ГНПУ

ISBN 978-966-376-130-5

© Глухівський НПУ ім. О. Довженка, 2024
© ФОП Цьома С.П., 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА..... 7

**РОЗДІЛ 1. ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА: У ПОШУКАХ
ОПТИМАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ПІДГОТОВКИ ПЕДАГОГА..... 9**

*Крижанівський В. М. З історії становлення та розвитку
учительського інституту в Глухові (1874–1954 рр.) 9*

*Гриценко А. П. Діяльність Глухівського педагогічного інституту в
1954–2000 рр. 36*

*Зінченко В. П. Функціонування Глухівського державного
педагогічного університету у 2001–2009 рр..... 62*

*Біліченко П. Г. Нова доба в становленні Глухівського
національного педагогічного університету імені Олександра
Довженка (2009 р.– сьогодні).....78*

*Хроленко М. В. Традиції та інновації в підготовці майбутніх
педагогів.....95*

*Ткаченко Н. М. До нових наукових вершин та міжнародного
співробітництва108*

**РОЗДІЛ 2. ТЕХНОЛОГІЧНА ТА ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА В
КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ГЛУХІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА
ДОВЖЕНКА 127**

*Курок В. П., Хоруженко Т. А. Глухівський учительський інститут
як фундатор технологічної освіти в закладах вищої освіти.....127*

*Курок В. П., Гриценко А. П., Ткаченко Н. М. Історія факультету
технологічної і професійної освіти..... 147*

Самусь Т. В. Підготовка педагогів професійного навчання в Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка: від історії до сучасності..... 191

Курок В. П., Бурчак С. О. Розвиток творчості майбутнього вчителя як чинник його успішної професійної діяльності в умовах сьогодення..... 207

РОЗДІЛ 3. ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ У НАВЧАЛЬНО-НАУКОВОМУ ІНСТИТУТІ ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ ГЛУХІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ОСВІТНІХ ЗМІН.....221

Курок О. І. 150-річна традиція підготовки вчителів початкових класів у Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка..... 221

Зенченко Т. Ф., Собко В. О., Вишник О. О., Литвинов А. С., Мозуль І. В., Непомняща Г. І., Решетняк В. Ф. Практико-орієнтована методична підготовка вчителів початкових класів: традиції, досвід, інновації..... 241

Бірюк Л. Я., Поліщук В. М., Тюльпа Т. М., Біліченко П. Г. Психолого-педагогічна підготовка фахівців: історичний та сучасний контекст..... 277

РОЗДІЛ 4. ПРИРОДНИЧО-МАТЕМАТИЧНА ОСВІТА В ГЛУХІВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА: ВІД ТРАДИЦІЙ ДО ІННОВАЦІЙ312

Мегем О. М. Факультет природничої і фізико-математичної освіти: становлення і розвиток (1874-2001 рр.)..... 312

Луценко О. І., Хлонь Н. В., Сухойваненко Л. М. Міщенко С. М. Біографії-персоналії факультету природничої і фізико-математичної освіти..... 330

Грудинін Б. О. Підготовка вчителів фізики та природознавства до проведення дослідницької діяльності в школі (початок ХХ століття).....368

Коренева І. М. Інноваційні процеси природничо-математичної освіти: сьогодення та перспективи..... 378

РОЗДІЛ 5. ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ НАВЧАЛЬНО-НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ ФІЛОЛОГІЇ ТА ІСТОРІЇ ГЛУХІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА406

Гриценко А. П. Історичний аспект виникнення та становлення Навчально-наукового інституту філології та історії.....406

Гоголь Н. В., Гричаник Н. І., Клейменова Т.В., Лучкіна–Загородня Л. В., Медвідь Н. С. Становлення та розвиток фахової підготовки вчителів мовно-літературної освітньої галузі в Навчально-науковому інституті філології та історії..... 432

Гриценко А. П., Прокопчук В.С. Трансформація історичної та суспільствознавчої освіти в Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка.....469

Заремська І. М. Кафедра іноземних мов та методики викладання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка: від історії до сучасності..... 520

РОЗДІЛ 6. ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ НА ФАКУЛЬТЕТІ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ГЛУХІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКЦІЇ.....546

Загородня Л. П., Куліш І. Д., Дмитренко А. П., Тітаренко С. А., Марєєва Т. В., Данильченко І. Г., Аторіна В. М., Гордій Н. М., Корякіна І. В., Лісневська Н. В., Лисиця В. В., Барсуковська Г. П. Підготовка фахівців спеціальності «Дошкільна освіта»: минуле і сьогодення..... 546

Хлус Н. О., Гриценко А. П., Курілова В. І., Бутенко Г. О., Синіговець В. І., Цись Д. І., Кузюра Г. М., Петрикей О. О., Редько С. Ю. З історії становлення та розвитку предметної спеціальності «Середня освіта (Фізична культура)» в Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка..... 587

РОЗДІЛ 1

ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА: У ПОШУКАХ ОПТИМАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ПІДГОТОВКИ ПЕДАГОГА

З історії становлення та розвитку учительського інституту в Глухові (1874–1954 рр.)

Крижанівський В. М.,

*кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії,
правознавства та методики навчання Глухівського НПУ ім. О. Довженка*

1874 р. був знаковим для Глухова та його мешканців. 150 років тому за ініціативи міських та земських діячів (Ф. Д. Красовського, Н. А. Терещенка, М. І. Неплюєва) в повітовому центрі був відкритий учительський інститут, який мав готувати педагогів для міських училищ Київського навчального округу. Утвердження нововідкритої установи як відомого центру підготовки вчителів в межах Російської імперії було пов'язане з іменами двох директорів: Олександра Васильовича Белявського та Івана Семеновича Андрієвського [47, с. 24–25; 58, с. 11–12; 70, с. 409].

Перші учительські інститути було відкрито в 1872 р. у Москві, Санкт-Петербурзі та Тифлісі. У 1873 р. Глухів відвідали міністр народної освіти Російської імперії граф Д. Толстой та піклувальник Київського навчального округу Антонович. Голова Глухівських земських зборів І. Маркович, голова земської управи Ф. Красовський і Глухівський міський голова Н. Терещенко порушили питання щодо відкриття в Глухові вчительського інституту для підготовки професійних фахівців, щоб працювали в народних училищах [10, с. 16–17]. Земство запропонувало недобудований будинок по сусідству з будівлею прогімназії, що

призначався для розміщення земської лікарні. Багато клопотав про відкриття учительського інституту також відомий громадський діяч М. Неплюєв. Гласним Глухівського повітового земства вдалося вмовити міністра народної освіти прийняти рішення про відкриття в Глухові учительського інституту, де б можна було забезпечити вихованців від впливу всяких «тлетворних» ідей [10, с. 16–18; 55, с. 19–20].

Після того як і міське товариство взяло на себе частину видатків на завершення будівництва приміщення для інституту, уповноважені земства 3 (15) жовтня 1873 р. звернулися до міністра народної освіти з проханням відкрити в Глухові вчительський інститут та прийняти у власність міністерства будинок. Міністерство народної освіти дало дозвіл прийняти у власність під приміщення учительського інституту будинок, подарований Глухівським земством [3, с. 10–11; 4, с. 39–41; 55, с. 20].

Від міністерства внутрішніх справ одержали санкцію на відкриття в Глухові учительського інституту з трирічним терміном навчання, що здійснював би підготовку вчителів для міських училищ Чернігівської та Полтавської губерній. Відтак, 2 (14) березня 1874 р. піклувальник Київського освітнього округу отримав повідомлення від міністерства народної освіти, що імператор Олександр II дав згоду «Про прийняття у власність міністерства народної освіти пожертвованого Глухівським повітовим земством за згодою з місцевим міським товариством будинку для розміщення в ньому Учительського інституту...» [10, с. 17–18; 55, с. 20].

6 (18) липня того ж року директором інституту був призначений інспектор народних училищ Київської, Подільської та Волинської губерній Київського навчального округу колезький радник Олександр Васильович Белявський [20, с. 18–19]. 21 вересня (3 жовтня) 1874 р. відбулося офіційне відкриття Глухівського учительського інституту [3, с. 10–11; 10, с. 15, 18; 32, с. 12–14]. А вже 23 вересня розпочались вступні іспити. Із 66 чоловік, які подали заяви, на екзамені з'явилися 39 абітурієнтів, 20 з яких зарахували для навчання. Перше засідання педагогічної ради інституту в складі директора, викладача М. Демкова та законовчителя, відбулося 30 вересня (11 жовтня) 1874 р. [11, с. 24–25; 55, с. 20; 58; 77; 78].

7 (19) жовтня [32, с. 12–13] або 14 (26) жовтня 1874 р. [10, с. 18] розпочалися навчальні заняття. Глухівський учительський інститут з трирічним терміном навчання був закритим закладом освіти, який готував учителів для міських училищ Чернігівської та Полтавської губерній [55, с. 20]. Місто Глухів не випадково було обране для заснування в ньому учительського інституту. Царський уряд проводив політику русифікації та асиміляції українців. Піклувальник Київського навчального округу писав міністрові освіти, що «місто Глухів, знаходячись на околиці Чернігівської губернії, поряд з Курською та Орловською губерніями, має чисто російський характер, а тому вихованці інституту будуть знаходитись поза будь-якими неблагонадійними впливами місцевого оточення... І якщо ми бажаємо, щоб учителі в малоросійських губерніях були «справді російські люди» і водночас розуміли малоросійську мову, необхідно, щоб вони пройшли курс у доброму російському педагогічному закладі, розташованому в російському місті» [10, с. 15; 11, с. 25–26]. Зрозуміло, що й освітній процес відбувався виключно російською мовою [14, с. 249; 55, с. 20].

У 1877 р., на третій рік існування Глухівського учительського інституту, міністерство народної освіти затвердило обов'язкові державні навчальні плани, програми й інструкції про порядок управління учительськими інститутами. Вихованці учительського інституту на першому році вивчали такі навчальні дисципліни: Закон Божий, російська мова і церковнослов'янське читання, арифметика та початки алгебри, геометрія, географія, історія (російська і загальна), природнича історія та фізика, педагогіка і дидактика, чистописання, креслення та малювання, співи, гімнастика (дві останні дисципліни – у позаурочний час). Наступні два роки навчання (II–III класи) вивчення названих навчальних дисциплін поглиблювалося. Специфікою організації навчання в Глухівському учительському інституті стало офіційне запровадження з 29 січня 1896 р. посади вчителя ручної праці [14, с. 249–250; 55, с. 20–21].

Перший директор учительського інституту докладав багато зусиль для збагачення навчально-матеріальної бази закладу освіти, вимагав від викладачів глибоких знань педагогіки та методики викладання власного предмета, вважав необхідним вивчення й узагальнення досвіду найкращих учителів народних шкіл, виступав за поліпшення матеріальних умов учителів [4,

с. 43–44; 53, с. 234]. У 1876 р. було відкрито двокласне міське училище, у якому студенти третього року навчання проходили педагогічну практику. При цьому вони здійснювали психолого-педагогічні спостереження за дітьми та виконували обов'язки помічника вчителя, а щотижня відвідували уроки досвідчених учителів. Проведення залікових уроків супроводжувалося обговоренням їх змісту на спеціальних конференціях. Наприкінці третього року складали випускні іспити. Той, хто закінчив повний курс учительського інституту, одержував атестат установленого зразка [15, с. 120–122; 55, с. 21; 57, с. 12–14].

Проте спочатку керівництву довелося вирішити низку нагальних проблем. Так, вдалося забезпечити навчальний заклад відповідною матеріальною базою – від матраців, посуду, меблів для вихованців до квартирних грошей для викладачів. Також було покращено навчальний план. Відзначмо, що план підготовки майбутніх учителів відповідав навчальній програмі старших класів чоловічої гімназії. Проте були істотні відмінності. Так, в інституті викладалася педагогіка та в більшому обсязі природнича історія. Водночас для майбутніх учителів міських училищ не викладалися іноземні мови. Але за наполяганням Олександра Васильовича з 1880 р. почали викладати німецьку мову. Доречно зазначити, що серед усіх учительських інститутів Російської імперії на середину 1890-х рр. німецька мова викладалася лише в Санкт-Петербурзькому та Глухівському [13, с. 48–49; 19, с. 75–76; 42, с. 10; 49, с. 246–247].

Становлення учительського інституту в Глухові припало на суперечливі 1870-ті рр., коли вихованці та викладачі навчального закладу брали активну участь у соціалістичному та українофільському русі. Як наслідок, майже щороку змінювалися викладачі, а вихованців масово відраховували з установи. Ситуація якісно змінилася на середину 1880-х рр., коли революційних рух у краю пішов на спад та якісно змінився склад вихованців [28, с. 13; 31, с. 17; 77, с. 20–22; 80, с. 151–158].

Його наступнику, **Івану Семеновичу Андрієвському** (1893–1905), випускнику історико-філологічного факультету Київського університету, вдалося зберегти все найкраще від попередньої доби та раціонального його доповнити. Прикладом визнання інституту на загальнодержавному рівні було отримання диплома IV розряду на Всеросійській виставці, що відбувалася в

Нижньому Новгороді 1896 р. [19, с. 76; 33, с. 1–3, 220–221; 47, с. 24–25].

На початок 1890-х рр. викладацька корпорація інституту перетворилася на справжнє інтелектуальне товариство. Її серцевину становили амбітний викладач історії та географії І. С. Андрієвський, природознавства – М. І. Демков, російської мови та літератури – М. А. Тростніков та Г. О. Линник. За неповні п'ятнадцять років роботи в інституті М. І. Демков опублікував близько сорока статей з проблем викладання природничої історії, питань власне природознавства, різноманітних аспектів виховного процесу в загальноімперських спеціалізованих журналах «Вестник воспитания», «Гимназия», «Школьный обзор», «Педагогический сборник», «Русская школа», «Естествознание и география», «Русский начальный учитель». Окрім того, видав кілька монографій з історії російської педагогіки. Варто підкреслити, що його найбільш відома праця «История русской педагогики» була опублікована в столичному виданні М. М. Стасюлевича. Можливо, завдяки здобутому авторитету він у подальшому очолить Московський учительський інститут [42, с. 10–11].

На нашу думку, конкуренцію М. І. Демкову на науковій ниві в другій половині 1890-х рр. становив викладач російської мови та літератури М. А. Тростніков. У минулому викладач початкових класів Кам'янець-Подільської гімназії, в інституті він розкрив свій потенціал здібного філолога-методиста. Системно друкувався в журналах «Филологические записки», «Русская школа», «Педагогический сборник». 1901 р. за свою працю «Навчання грамоті, письма і граматики» отримав першу премію Всеросійського конкурсу ім. К. Д. Ушинського. Напередодні Першої світової війни його праці з проблем методики навчання граматики російської мови неодноразово перевидавалися [42, с. 10].

Дещо в затінку щодо цих напрацювань перебуває спадщина інших викладачів інституту. Так, директор О. В. Белявський 1880 р. опублікував у Глухові власний переклад нарису Штутце «Училищезнавство». Його наступник І. С. Андрієвський спродукував нариси з теоретичних питань педагогіки. У свою чергу, мовник Г. О. Линник у другій половині 1880-х рр. відзначився публікаціями з проблем фольклористики та методики

в журналі «Филологические записки» [38, с. 6–7, 15–18, 31, 48–49; 48, с. 108–109].

1905–1909 рр. виявилися кризовими для учительського інституту, що було обумовлено впливом революційних подій. 4 серпня 1905 р. новим директором учительського інституту став П. О. Міловський. 1 вересня 1905 р. вихованці подали йому петицію з вимогами: заповнити вакантну посаду викладача математики, відкрити доступ до фундаментальної (вчительської) бібліотеки; клопотати про переведення учительського інституту до Києва, реформувати інтернат (послабити контроль за вихованцями), модернізувати методику викладання дисциплін (урочний метод викладання замінити системою співбесід, скасувати перехідні екзамени) та ін. [29, с. 134–135; 50, с. 160–164].

Оскільки ці вимоги були проігноровані керівництвом, то 23 вересня розпочався страйк. Опір бунтівників вдалося подолати після двох зустрічей з окружними інспекторами А. А. Поповим та М. Ф. Базаревичем, які погрожували закрити навчальний заклад. Це, у свою чергу, означало для багатьох вихованців інституту, особливо сімейних, повне фіаско, оскільки ставило хрест на можливості отримати кращу роботу. Тому 8 жовтня 1905 р. навчання було відновлено. З таким станом речей не погодився організатор бунту С. Васильченко та залишив установу.

Подальша радикалізація настроїв в інституті відбулася лише на фоні загальнодержавного страйку в жовтні 1905 р. Особливо пристрасті загострилися після проголошення Маніфесту від 17 жовтня 1905 року, коли ліворадикали сприйняли його як перший крок до перемоги над системою, а монархісти – як поразку режиму. Як і вся країна, Глухів зустрів 17 жовтня демонстраціями на підтримку Маніфесту, захистом євреїв від погромів монархістами [42, с. 11].

За спогадами М. Карпова, дирекція втратила контроль над вихованцями, які самі визначали режим доступу до установи, спокійно використовували зброю. Зрозуміло, що за таких умов керівництво навчального округу вирішило припинити освітній процес, який було відновлене тільки 26 листопада 1905 р. Найбільш радикальні вихованці інституту покинули навчання та взимку 1905–1906 р. займалися антиурядовою агітацією серед селян Глухівського повіту. Наступного, 1906, року ідею реформування учительських інститутів глухівчани змогли

репрезентувати на Першому загальноімперському з'їзді представників від учительських інститутів. На ньому були також вихованці Санкт-Петербурзького, Московського, Феодосійського, Віленського християнського та Єврейського інститутів. Серед головних питань, які турбували корпорацію вихованців учительських інститутів, можна виокремити такі: перетворення учительських інститутів на педагогічні заклади при університетських факультетах; надання автономії учительським інститутам; спрощення доступу до університетської освіти [19, с. 76–77; 42, с. 11–12].

Важливою складовою цього реформування була мовна проблема. Революційне цунамі 1905–1907 рр. актуалізувало питання організації освітнього процесу відповідно до національних потреб. У Глухівському учительському інституті сформувалася група свідомих українців, які змогли переконати 36 осіб підписати звернення від 15 лютого 1907 р. до громадськості про необхідність запровадження в інституті нових курсів «української літератури» та «вітчизняної історії», що мали викладатися рідною мовою. Доречно передбачити, що одним з ініціаторів, а можливо, й головним натхненником цього заходу був Євген Вировий (1906–1909). За ініціативи цього вихованця був створений таємний український гурток, який координував свою діяльність зі студентами Київського університету. За допомогою киян гуртківцям вдалося сформувати бібліотеку, яка була виявлена керівництвом 18 грудня 1908 р. [42, с. 12].

Це була не поодинокі петиція. Так, у березні або квітні 1908 р. директору П. О. Міловському вихованці Сухоребрий та Герненко подали прохання про введення до навчального плану української мов, літератури, історії, які мали, за можливості, викладатися українською або російською мовами. Підкреслюємо, що це звернення підтримали не тільки 42 вихованці-українці, але й одинадцять представників інших національностей. 12 березня 1909 р. вихованці інституту знову під час вільних занять порушили питання про викладання в навчальному закладі українською мовою. Після цієї «прикрої події» жандармське управління посилює контроль над вихованцями та викладачами установи [28, с. 7; 32, с. 15; 40, с. 274–278; 41, с. 259–261; 47, с. 25–26].

Доречно кілька слів сказати й про білоруський рух у стінах нашого інституту. На початку 1908 р. білоруси інституту створили

«Білоруський національний союз», учасники якого створили при інституті білоруську бібліотеку, читальню, зачитували реферати, лекції з відповідних питань. Варто підкреслити, що два випускники Глухівського учительського інституту Янка Журба та Н. Ярошевич були дописувачами першої білоруської газети «Наша ніва», яка пропагувала ідею створення національної школи [35, с. 3; 51, с. 255–256; 73, с. 39–41].

У роки керівництва П. О. Міловського Глухівський учительський інститут перетворився на посередній навчальний заклад, у якому щороку змінювалися викладачі, причому вони не мали авторитету серед вихованців. «Ренесанс» установи відбувся за його наступника М. С. Григоревського (1909–1913). Митрофану Семеновичу вдалося не тільки швидко відновити дисципліну в навчальному закладі, але, найголовніше, вивести його на якісно новий рівень. Зміни були комплексними: масштабний ремонт установи, перепланування та переоблаштування інститутського майданчика. На 1913 р. М. С. Григоревський навіть зміг отримати кошти на побудову спортивного манежу для вихованців інституту. На жаль, проект не був зреалізований через переведення Митрофана Семеновича на нове місце роботи [42, с. 12–13].

Не менш масштабні зміни відбувалися й в організації навчального процесу. Так, з метою покращення підготовки вихованців були введені нові предмети, створено педагогічний музей, інститутців залучено до написання наукових статей. Знаковою подією в житті установи стало заснування журналу «Ежегодник Глуховского учительского института», що спеціалізувався на висвітленні педагогіко-методичних проблем роботи установи [6, с. 406–407; 24, с. 51–52; 36, с. 274–275, 282–283; 38, с. 12–13].

Зрозуміло, що в інституті, окрім навчального процесу, приділяли увагу й культурно-освітнім заходам. Так, у 1892, 1893 рр. організовували літературні читання з проблем творчої спадщини О. С. Пушкіна, М. В. Гоголя; виголошували статті з історії, географії та природознавства. 1894 р., окрім музично-літературних вечорів, почали проводитися літературо-наукові бесіди, на яких вивчали спадщину педагога М. І. Пирогова. Наприкінці 1890-х рр. вихованці інституту почали вивчати церковний спів: літургію та частково всеношну П. Чайковського. Інститутський оркестр був гордістю керівництва. Так, на

Всеросійську виставку 1896 р. від Глухівського учительського інституту було надіслано фотокартку із його зображенням [42, с. 12–13].

За директорства П. Міловського (1905–1909) літературно-музичні вечори проводилися зі значно меншим розмахом. За М. С. Григоревського (1909–1913) традиція оновлюється й розвивається. Збереглася програмка такого літературно-вокально-музичного вечора від 29 січня 1912 р., яка була видрукувана спеціально в глухівській типографії А. Дворкіна [44; 45]. У цьому заході брали участь хор інститутців, хор дитячий та хор зі змішаним складом, оркестр балалаєчників та виступи вихованців інституту. Відомо, що О. Довженко разом з учителем російської мови В. Голубевим брав активну участь у подібних вечорах. 1907 р. вихованці інституту організували літературний гурток на виступали з відповідними розвідками. Учасники цього зібрання навіть спромоглися видати на саморобному гектографі кілька номерів журналу «Луч». Також для потреб літературного товариства було сформовано власну бібліотеку [33, с. 1–2, 220–221; 47, с. 25–26; 50, с. 167; 59; 71, с. 12; 72, с. 7–8].

Зрозуміло, що Глухівський учительський інституту до 1917 р. закінчило чимало непересічних особистостей, які реалізували себе на педагогічній та науковій нивах. Так, серед відомих випускників можна згадати таких особистостей, як Ель Гершович Співак – доктор філологічних наук, член-кореспондент АН УРСР; Григорій Олексійович Сабалдир – кандидат філологічних наук, доцент, професор Київського педагогічного інституту науковий співробітник Інституту наукової мови, Інституту мовознавства ВУАН; Митрофан Трохимович Христенко – співробітник Українського науково-дослідного інституту педагогіки, викладач Харківського педагогічного інституту; Юхим Павлович Філь – науковий співробітник науково-дослідної кафедри Кам'янець-Подільського інституту народної освіти; Василь Васильович Моніч – професор, завідувач науково-дослідної кафедри машинобудування Харківського технологічного інституту; Петро Савович Міхно – член Російського географічного товариства, Російського ентомологічного товариства, дослідник та збирач матеріалів з ботаніки, ентомології, геології, орнітології в Монголії та Бурятії; Павло Андрійович Расторгуєв – доктор філологічних наук, професор Московського університету та Новозибківського педагогічного інституту, відомий діалектолог, дослідник говорів

українсько-російсько-білоруського порубіжжя; Артем Максимович Лукашов – перший селекціонер плодових культур на Далекому Сході, керівник плодово-ягідного питомника, який був відзначений Великою срібною медаллю на Всесоюзній сільськогосподарській виставці (1939). Варто згадати й шосткинського краєзнавця, археолога, етнографа Івана Свиридовича Абрамова [39, с. 47, 81, 83, 93–94, 99; 60, с. 56–57; 74, с. 568; 75, с. 539–541; 81].

Велика кількість випускників Глухівського учительського інституту проявила себе на педагогічній ниві. Так, Феодор Михайлович Трескін та Петро Степанович Жежерін – багаторічні працівники Київської педагогічної біостанції (1920–1930-ті рр.), Юрій Гаврилович Рожков – професор, директор Глухівського інституту соціального виховання, Сергій Моїсейович Солошенко, Дем'ян Антонович Онацький, Аркадій Вікторович Кириченко, Василь Костянтинівич Федоренко – знані педагоги, викладачі Глухівського інституту дореволюційної та непівської доби. Також варто згадати Івана Сергійовича Кухтенка – кандидата педагогічних наук, викладача Глухівського, Донецького інститутів народної освіти, Київської воєнної академії; Степана Петровича Дейнеки – багаторічного професора Новозибківського та Ферганського педагогічних інститутів, Никанора Казимировича Ярошевича – першого ректора Білоруського державного політехнічного інституту. Осібне місце серед педагогів, випускників інституту належить постаті Ф. Г. Меліхова – «російського Макаренка», який керував відомою Большевською трудовою комуніою, про яку було знято фільм «Путевка в життя», що отримав нагороду Міжнародного кінофестивалю у Венеції (1932). [49, с. 247–248; 52, с. 129–130].

Не варто забувати й випускників інституту, які реалізували себе в системі шкільної освіти. З величезного переліку випускників можна виокремити постать Костянтина Іраклійовича Зерова – багаторічного шкільного вчителя в Зінькові, інспектора народної освіти Кролевецького та Конотопського повітів Чернігівської губернії. Можливо, якби не батько, то українська культура та наука не була б збагачена напрацюваннями його синів – поетів Миколи та Михайла Зерових, ученого-природознавця, академіка Дмитра Зерова. Ба більше, Костянтин Іраклійович свого часу був учителем Павла Губенка, який пізніше став відомим українським письменником Остапом Вишнею.

Зрозуміло, що не всі випускники Глухівського учительського інституту пов'язували своє життя з педагогічного та науковою діяльністю. Так, Глухівський інститут залишив місце в житті російських письменників Сергія Миколайовича Сергєєва–Ценського, Іллі Самсоновича Шкапи, білоруського письменника Янки Журби, українських прозаїків Степана Васильченка та Костянтина Прохоровича Зленка. Глухівський інститут закінчив багаторічний керівник капели «Думка» Нестор Феофанович Городовенко, який разом зі своїм дітищем став відомим не тільки в межах СРСР, але й у Європі. Не можна не згадати про випускника інституту 1914 р. О. Довженка, який золотими літерам вписав своє ім'я в український та світовий кінематограф [8, с. 412–414; 23; 26; 34; 39, с. 20–21, 25–26, 39, 53–54, 65, 79–80, 108–110, 120, 124–125].

Вихованці Глухівського учительського інституту залишили помітний слід й у політико-громадському житті Російської імперії та в добу революційних потрясінь пожовтневої доби. Так, Антон Георгійович Лесик (Лосик) 1907 р. був обраний від трудової партії від Чернігівській губернії в II Державну Думу. У подальшому разом з братом Йосипом Георгійовичем Лесиком став відомим учасником білоруського національного руху. Іван Симонович Паливода в 1919–1921 рр. очолював Міністерство пошти та телеграфу УНР, а Андрій Іванович Лещенко очолював департамент нижчої освіти Міністерства народної освіти (1918), був депутатом Трудового конгресу (1919); Петро Михайлович Клунний та Петро Кіндратович Бассараб у 1917 р. були обрані депутатами Української Центральної Ради. Окремі вихованці Глухівського учительського інституту пов'язали свою долю з релігійною сферою. Так, вихованець 1915 р. Стефан Максимович Проценко, незважаючи на сталінські репресії, зробив успішну кар'єру священнослужителя та став митрополитом Харківським та Богодухівським [7, с. 213, 223; 39, с. 85, 93; 76, с. 606; 82].

Лютнева революція та Жовтневий переворот 1917 р., тривала епоха кривавого міжвладдя до невпізнання змінили життя глухівських освітян. Місто почергово контролювали прихильники Української Центральної Ради, німці – союзники Павла Скоропадського, Директорія, білогвардійці та більшовики, які вийшли із цього кривого місива переможцями. Зрозуміло, що революційна хвиля також якісно змінила Глухівський інститут. Збулася мрія освітян: установа була перетворена на вищий

навчальний заклад і відтепер називалась Педагогічний інститут (1917–1921). Звичайно, реорганізація навчального закладу передбачала його спеціалізацію за трьома напрямками: літературно-історичним, фізико-математичним, природничо-географічним. Отримали можливість навчатися в інституті дівчата та євреї [42, с. 14].

До 1919 р. випускалися вихованці, які навчалися ще за програмами учительського інституту. Тільки у 1920, 1921 рр. за новими програмами педагогічного інституту було випущено 47 осіб. 1921 р. педагогічний інститут був реорганізований у інститут народної освіти з одним факультетом соціального виховання (4 роки навчання), що готував учителів на трьох відділеннях: словесно-історичному, природничо-географічному, фізико-математичному. Окрім цього, при інституті функціонували дворічні підготовчі курси та зразкова школа (на її базі студенти проходили практику) [42, с. 14–15; 43, с. 310–312; 47, с. 27].

Упродовж 1922–1923 рр. інститут випустив 32 студентів, а 1924 р. вихованці були переведені до інших навчальних закладів. Політичні реалії на межі 1910–1920-х рр. зумовили введення в навчальну програму нових курсів: українознавства, української мови та літератури, історії революційного та робітничого рухів, історії марксизму та ін. До 1924 р. навчання в інституті проходило російською мовою, за винятком курсів української та німецької мов [66, с. 137–141; 69, с. 263–266].

Варто зазначити, що інститут мав достатньо добру матеріальну базу, яка була сформована ще до революції 1917 р. Так, функціонували бібліотека, педагогічний музей, педагогічний кабінет, хімічна лабораторія, фізичний кабінет та лабораторія, математичний кабінет, географічний кабінет, мінералогічний кабінет, ботанічна лабораторія, зоологічна лабораторія, фізіологічна лабораторія, метеорологічна станція, астрономічна вишка, дослідне поле та шкільний садок.

Попри політичну нестабільність, матеріальну скруту, злигодні, завдяки умілому керівництву К. П. Ягодовського інститут залишався острівцем аристократизму, поміркованості, професіоналізму та відповідальності. Константин Павлович, випускник фізико-математичного факультету Санкт-Петербурзького університету, багаторічний викладач педагогічних курсів при Фребелівському товаристві, у Тенішевському училищі, з 1916 по 1923 рр. очолював Глухівський

інститут. До беззаперечних заслуг Константина Павловича належить збереження навчального приладдя, бібліотеки, створення історичного музею, фонди якого були сформовані із залишків бібліотеки, музею родини Кочубеїв з с. Ярославця; меблів з київського родинного помешкання родини Терещенків. На початку 1920-х рр. Глухівський інститут народної освіти за матеріально-технічною базою був одним з найкращих в УСРР. Також К. П. Ягодовському вдалося зберегти високопрофесійний склад викладачів інституту, які були випускниками найкращих вишів Києва, Санкт-Петербурга, Варшави, Одеси. Знаковим є те, що вони в подальшому стали відомими науковцями та викладачами. Так, С. Ф. Іваницький 1941 р. захистив докторську дисертацію з історії гайдамацького руху, І. С. Кухтенко став кандидатом педагогічних наук, О. П. Алексеєва з чоловіком І. А. Войтенком також захистили кандидатські дисертації та ін. [42, с. 15; 47, с. 27–28].

Доречно наголосити, що всі ці викладачі працювали в екстрених умовах, особливо взимку 1921/1922 н. р., коли жалування не виплачували по чотири місяці, у навчальних приміщеннях не було світла, опалення (узимку температура коливалась від 3 до 8 градусів). 1923 р. К. П. Ягодовський був запрошений на роботу в Санкт-Петербург, у подальшому, попри репресії, реалізував себе як талановитий педагог-новатор [38, с. 6, 10, 20, 23, 75–79].

Після нього навчальний заклад упродовж року очолював відомий Я. М. Колубовський. Яків Михайлович до 1917 р. був відомим спеціалістом у сфері спеціальної педагогіки та психології, філософії. З 1920 р. викладав у Глухівському інституті вступ до філософії, загальну психологію трудового навчання. 1924 р. у зв'язку із ліквідацією в Глухові Інституту народної освіти був переведений до Ніжина та плідно працював упродовж наступного десятиріччя [42, с. 15–16; 47, с. 28–29].

Більшовицьке керівництво на початку 1920-х рр. відійшло від екзаменаційної системи формування контингенту студентства та замінило її класовим принципом. Фактично до інституту направляли осіб, які мали посвідчення від партійних, комсомольських і профспілкових організацій, комнезамів та політорганів Червоної армії. Як наслідок – багато студентів не були спроможні вчитися, оскільки не мали відповідної підготовки. Завдяки цьому підходу та чисткам на кінець 1921 р. 80 %

студентів інституту походили з робітничих та селянських родин [56, с. 13–14].

Для контролю за викладачами та вихованцями навчального закладу була введена штатна посада політкомісара інституту, яку очолювали почергово І. А. Осадчий, Я. А. Коган. Відповідно до духу епохи 1922 р. було створено комсомольський осередок. Іншим центром впливу на вихованців інституту було виконбюро – студентський виборний орган. На початку 1920-х рр. більшовикам вдалося вміло використовувати викладацький та студентських актив інституту в пропагандистській діяльності. Так, 1920 р. викладачі виступали у госпіталях, червоноармійських частинах, у школі червоних командирів; 1922 р. викладачі Я. Ступка, І. А. Войтенко та студенти В. Шатілов, Є. Пашкевич, Шкаморда організовували концерти художньої самодіяльності. Отримані кошти направлялися у фонд допомоги голодуючим Поволжя, для каси взаємодопомоги Петроградських вишів та ін. 1923 р. студенти разом з комсомольцями міста створили перші піонерські загони в Глухові. 1924 р. викладач музики та співів інституту Я. Ступка організував перший на Глухівщині піонерський хор, який під його керівництвом підготував та поставив дитячі опери «Червона Шапочка», «Білосніжка».

1924 р. Глухівський учительський інститут був ліквідований. У краєзнавчому дискурсі склалася думка, що причиною ліквідації установи була забастовка студентів на Пасху з вимогою продовження канікул. Проте, на нашу думку, очільники Країни Рад просто вирішили зекономити кошти та закрили установу. Майно було передане Ніжинському та Чернігівському інститутам народної освіти. Більшість викладачів отримала роботу в Донецькому інституті народної освіти, студенти переходили в інші навчальні заклади за бажанням [8, с. 50–51; 17, с. 49–51; 25, с. 63–64; 27, с. 184–187; 31, с. 33–34; 53, с. 39–41; 67, с. 16].

Упродовж 1920–1924 рр. в інституті навчалися або закінчили його такі непересічні особистості: доктор педагогічних наук, професор академік АПН СРСР С. Г. Шаповаленко; доктор біологічних наук, член-кореспондент АН УРСР Є. І. Квасніков; доктор технічних наук, професор М. Ф. Казанський; доктор технічних наук М. Р. Ющенко; кандидат історичних наук Ленінградського педагогічного інституту ім. Герцена Н. С. Зенченко; кандидат історичних наук, завідувач відділу Музею О. С. Пушкіна (Москва) І. Д. Марченко; кандидати фізико-

математичних наук доцент Дніпропетровського університету М. В. Мохов та викладач Глухівського педагогічного інституту І. В. Бурик; кандидат історичних наук Ленінградського інституту водного транспорту Є. Ф. Пашкевич; кандидат філологічних наук, доцент Міського педінституту Л. Г. Согарьов; кандидат педагогічних наук, доцент Львівського педагогічного інституту Л. І. Котлярова та ін. [31, с. 32–33; 37, с. 3–5; 38, с. 38, 86; 62, с. 466–467; 64, с. 403–404].

У 1924–1925 рр. на базі зліквідованого інституту працювали педагогічні курси, які 1925 р. були реорганізовані в педагогічний технікум, що мав готувати вчителів для початкової школи. Цікаво, що в нововідкритій установі підібрався достатньо цікавий, професійний штат працівників, більшість яких продовжила роботу в Глухівському інституті соціального виховання [42, с. 16].

Серед очільників технікуму варто виокремити постать Ю. Г. Нестеренка. Юрій Гаврилович – випускник Ніжинського історико-філологічного інституту 1912 р. На початку 1920-х рр. почергово викладав на Остерських та Новгород-Сіверських педкурсах (технікумі). 15 липня 1925 р. переведений на посаду завідувача та викладача історії педагогіки та дошкільного виховання Глухівського педагогічного технікуму. У глухівський період (1925–1928) брав участь у літературному об'єднанні «Вперед» (член правління). Також друкувався в бюлетені Окружного ІНО зі статтями «Виразне читання та його місце в школі». Були підготовлені, але не опубліковані статті «Методика читання художніх творів», «Методика читання ділових статей». 15 серпня 1928 р. звільнений з посади завідувача Глухівського педагогічного технікуму. У подальшому працював у Чернігівському інституті народної освіти [47, с. 30].

Саме за цього директора в технікумі набула розвитку художня самодіяльність. Щотижня виходила стінна газета «Освітнянин» та світлова газета. Для вихованців технікуму влаштовували екскурсії до Москви та Ленінграда. Частина вихованців педагогічного технікуму брала участь у літературному об'єднанні м. Глухова, яким керував працівник редакції газети «Червоне село» Ф. Ладуха. Також силами вихованців технікуму ставили п'єси «Запорожець за Дунаєм», «Наталка Полтавка». За спогадами Х. М. Остапенка, у навчальному закладі була якісно організована педагогічна практика. Упродовж 1925–1932 рр.

Глухівський педагогічний технікум закінчили 702 особи [42, с. 16; 65, с. 333–334].

1930 р. педагогічний технікум був реорганізований в Інститут соціального виховання (директор – Платон Спиридонович Горілий), який готував учителів 5–7 класів на мовно-літературному, історико-економічному, фізико-математичному та агробіологічному відділеннях. У 1931 та 1932 рр. частина вихованців випускалася за програмами педагогічного технікуму. 1933 р. відбувся єдиний випуск Інституту соціального виховання, що нараховував 90 учителів для семирічної політехнічної школи [20, с. 94–95; 30; 31, с. 36–37; 44, с. 132–133; 47, с. 30–31; 61, с. 75–76].

Постановою ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р. передбачалася реорганізація семирічних політехнічних шкіл у десятирічки. Тому 1933 р. інститут був реорганізований у педагогічний, який тепер складався з п'яти факультетів: фізики, математики, мови й літератури, історичного та хіміко-біологічного. Цікаво, що навчальний план в педінституті був розрахований на чотири роки, а мав виконуватися за три роки. Для досягнення поставленої мети було збільшено кількість недільних годин та тривалість навчального року. У 1934, 1935 рр. випускникам педагогічного інституту видавали дипломи про здобуття вищої педагогічної освіти. Випускникам наступних років видавали довідки про закінчення трьох курсів. Четвертий вони мали право закінчити на заочній формі навчання [42, с. 17; 68, с. 193–195].

1934 р. рішенням Народного комісаріату освіти УРСР історичний та мовно-літературний факультети були закриті, вихованці переведені в Ніжинський та Чернігівський педагогічні інститути. У свою чергу, математичний та фізичний факультети були об'єднані у фізико-математичний. Тому станом на 1934/1935 н. р. в інституті функціонували лише два факультети: фізико-математичний та хіміко-біологічний. За роки свого існування педагогічний інститут випустив 723 вчителів середніх та неповних середніх шкіл [63, с. 303–304].

У 1937 р. педагогічний інститут був реформований в учительський інститут та мав готувати вчителів 5–7 класів на двох факультетах: фізико-математичному та природничо-географічному. Упродовж 1939–1941 рр. його закінчили 365 студентів. Два курси, що навчалися за програмою педагогічного інституту, продовжували навчатися за старою трирічною

програмою до літа 1939 р. З 1930 р. у структурі Глухівського інституту продовжував працювати педагогічний технікум, який 1938 р. був перетворений на педагогічну школу, а 1939 р. переведений до м. Білопілля [1, с. 127; 42, с. 17].

Частину вихованців інституту до 1941 р. направляли на роботу в західні області УРСР. Варто також підкреслити, що керівництво УРСР виділяло значні кошти на покращення матеріального забезпечення інституту. Так, напередодні німецько-радянської війни в інституті були добре обладнані кабінети, лабораторії, актова та фізкультурна зали, спортивний майданчик, тир, читальний зал, бібліотека, що нараховувала 100 тис. книг, теплиця та ін. Окрім того, працював співочий хор, який очолював випускник Варшавської консерваторії С. Є. Мацелінський. 1933 р. за його сприяння інститут відвідав відомий український радянський композитор В. М. Верховинець. Разом із відомим композитором хор виконав українські народні пісні «Ой, видно село», «Дванадцять косарів» та ін. [30; 31].

У 1930-х рр. Глухів перетворився на справжній інтелектуальний осередок краю. Так, у ньому розміщувалися з 1931 р. Всесоюзний науково-дослідний інститут конопель, з 1932 р. – Сільськогосподарський інститут. Окрім цього, працювали спеціалізовані середні навчальні заклади: технікум механізації сільського господарства та медичний технікум з двома відділами (фельдшерським та акушерським). Варто зазначити, що попри часту зміну керівництва, репресії, ідеологічні переслідування, серед викладачів Глухівського інституту були неординарні особистості.

Так, математику в інституті викладали професори: випускник Віденського університету та Віденського гірничого інституту О. В. Улановський; випускник Петербурзького університету, викладач Київського політехнічного інституту М. П. Соколов; випускник Харківського університету, кандидат фізико-математичних наук Г. І. Гаврилко. Фізику викладав випускник Московського університету, багаторічний викладач Одеського інституту народної освіти, відомий спеціаліст у сфері методики фізики професор П. А. Тально-Гринцевич.

Не менш цікаві особистості викладали дисципліни природничого циклу. Так, професором фізичної хімії працював випускник Петербурзького університету М. В. Колесников, а курс дарвінізму викладав відомий радянський науковець, професор, у

подальшому багаторічний завідувач кафедри загальної ентомології та зоології Української сільськогосподарської академії М. М. Синицький.

Відповідно, й серед студентів та випускників Глухівського інституту 1930-х рр. траплялися неординарні особистості: доктор хімічних наук, академік АН УРСР Ф. Д. Овчаренко; доктор біологічних наук, старший науковий співробітник Інституту фізіології рослин АН УРСР З. М. Климовицька; кандидат геолого-мінеральних наук, доцент Львівського університету ім. І. Франка М. Ю. Фішкін; доктор фізико-математичних наук, багаторічний співробітник Інституту фізики атмосфери АН СРСР М. С. Малкевич [42, с. 17–18].

На жаль, життя освітян в УРСР було пронизане домінуванням ідеологічних практик, які супроводжувалися масовими, необґрунтованими репресіями. Так, 1920 р. було заарештовано лаборанта інституту Г. П. Алексєєва. 1929 р. був засуджений до трьох років таборів викладач російської мови та літератури В. Є. Зінголь. Проте ці арешти були поодинокими. Справжні репресії розпочалися у 1930-х рр. Так, улітку 1934 р. у результаті партійної чистки з інституту було звільнено 14 викладачів. 1935 р. доцент хіміко-біологічного факультету С. К. Сахаріленко був засуджений до 3 років таборів. Асистент кафедри математики «щасливчик» І. Д. Хоменко 1934 р. кілька місяців перебував під слідством [31, с. 35–36; 44, с. 115–116, 125–126, 133, 128, 138–143; 63, с. 402–403].

Справжні випробування для колективу інституту настали в жахливих 1937–1938 рр., коли були необґрунтовано заарештовані та розстріляні на основі рішень «двійок» та «трійок»: професор кафедри хімії П. Х. Гребінь, в. о. доцента кафедри ботаніки Д. А. Іванченко, викладач фізики М. Х. Чайка, багаторічний викладач музики С. Є. Мацелінський. Можна сказати, «пощастило» викладачу педтехнікуму П. М. Кривоножку, який отримав 10 років таборів. У свою чергу, цих викладачів змінювали кар'єристи: Лопатень, партійні агітатори з домашньою освітою І. С. Закс та ін. Репресії були комплексними й зачепили всіх осіб, що мали відношення до інституту від обслуговуючого персоналу (конюх І. П. Душин, двірник Д. І. Рябцев) й студентського середовища (П. П. Казановський, С. Т. Тюльпа, В. Ф. Пух, О. О. Курченко) [42, с. 18].

Тотальна ідеологізація навчального процесу проявилася й у залученні вихованців педтехнікуму, інституту кінця 1920–1930-х рр. до участі в колективізації, «культурній революції». Так, студенти агітували та проводили колективізацію в с. Соснівка та с. Слоут. Також вихованці та викладачі інституту залучалися до «культурної революції», що проявлялося в роботі пунктів з ліквідації неписьменності, проведенні антирелігійної агітації, організації святкування революційних свят. Ідеологізація проявлялася у всьому. Так, навіть педагогічна практика студентів перетворювалася зі стажування на робочому місці вчителя на виконання його обов'язків. Знаковим був 1937 р., коли до річниці Жовтневої революції у сквері педагогічного інституту було встановлено пам'ятник В. Леніну.

З початком німецько-радянської війни життя інституту кардинально змінилося. У липні 1941 р. у місто почали прибувати перші ешелони з пораненими бійцями, які розміщувалися в Глухівських школах № 1, 2, 3, у приміщеннях сільськогосподарського та учительського інститутів. На початку вересня 1941 р. частина викладачів була евакуйована, а інша була призвана до лав Червоної армії (М. С. Залогін, М. Н. Мацуй, М. Г. Бойко, І. В. Бурик, І. С. Закс та ін.). У роки війни вихованці інституту брали активну участь у підпільному та партизанському русі на Сумщині. Серед них можна відзначити Ф. П. Бондаренка – секретаря Червоного підпільного райкому партії, організатора партизанського загону, О. П. Белявського – комісара Глухівського партизанського загону, Г. Є. Боженко – учасницю партизанського з'єднання Г. Я. Базими, П. М. Голуба – командира роти Глухівського партизанського загону. Випускники педкурсів С. П. Бідненко та Д. М. Курлук за мужність та героїзм були відзначені званням Героя Радянського Союзу.

У роки німецької окупації приміщення вишу були перетворені на солдатські казарми та шпиталь. Інститутський парк та площа перед навчальним закладом стали кладовищем. Невтішна картина була доповнена руйнуваннями, яких зазнав центральний корпус від попадання бомби в серпні 1943 р. Також у часи лихоліття було знищено 60 тис. книг з бібліотеки та все обладнання з навчальних кабінетів та лабораторій, за винятком 45 мікроскопів та інших оптичних приладів, які викладачі природничо-географічного факультету закопали влітку 1941 р. у підвальному приміщенні навчального корпусу. Загальна вартість

завданих збитків за період окупації 1943 р. була оцінена в 1,5 млн руб. [2, с. 29–30; 31, с. 36; 44, с. 113–114, 124, 129].

Наприкінці серпня 1943 р. Глухів зайняли радянські війська. Розпочалася активна робота з відновлення учительського інституту. Багато сил та енергії до відбудови вишу доклав директор Д. М. Гаран. Варто кілька слів сказати про цього керівника. 1934 р. закінчив історичний факультет Мелітопольського педагогічного інституту. До 1938 р. встиг попрацювати на адміністративній роботі в Мелітопольському педінституті та Головліті УРСР. З 1938 по 1941 рр. очолював Глухівський учительський інститут. З вересня 1941 р. по жовтень 1943 р. перебував в евакуації в Чкаловській області [47, с. 32].

З жовтня 1943 р. по січень 1945 р. очолював Глухівський учительський інститут. Саме йому довелося налагоджувати навчальний процес. Упродовж жовтня – листопада 1943 р. з реєвакуйованих та місцевих освітян було сформовано штат викладачів інституту. Розпочали навчання 15 листопада 1943 р. в приміщенні технікуму механізації та електрифікації сільського господарства, бо інститутські корпуси необхідно було відбудовувати. Завдяки наполегливій праці викладачів та студентів друге півріччя було розпочате у відбудованих, відремонтованих корпусах інституту [42, с. 19].

У 1944/1945 н. р. розпочав роботу заочний відділ, у серпні 1945 р. було випущено 24 особи. 1944 р. відбувся перший випуск стаціонару – 60 осіб, а 1945 р. – 180 вихованців фізико-математичного та природничо-географічного факультетів. У 1946 р. в інституті було відкрито мовно-літературний (філологічний) факультет з двома відділеннями: українським та російським [1, с. 150; 42, с. 19].

За часів керівництва інститутом Д. М. Гарана, І. Ф. Чуйка, Г. Л. Сапітона та Ф. А. Мазура Глухівський учительський інститут інтенсивно розбудовувався. Станом на 1949 р. на стаціонарі навчалось 375, а на заочному відділенні – 700 студентів. Після об'єднання з Конотопським учительським інститутом кількість студентів на стаціонарі зросла до 800 осіб, а на заочному відділенні – до 2000 осіб.

Можна стверджувати, що в інституті в другій половині 1940-х рр. – на початку 1950-х рр. сформувався достатньо цікавий штат викладачів, який був представлений кандидатами педагогічних наук Я. Салтаном, Г. Ілляшенком (пізніше став

професором), кандидатом географічних наук В. Д. Симоненком, кандидатом психологічних наук Р. М. Ліновим, кандидатами біологічних наук С. Л. Самарською та Д. І. Сакало, кандидатом філологічних наук І. Чередніченком та ін. Директори інституту Д. М. Гаран та Г. Л. Сапітон також намагалися не відставати від вимог часу та пробували свої сили в написанні кандидатських дисертацій [9, с. 129–130; 10; 12, с. 24–26; 44, с. 150–151; 16, с. 172; 46, с. 312–314, 322; 47, с. 32–33].

Список використаної літератури та джерел

1. Альманах університетської слави. Глухівський національний педагогічний університет мені Олександра Довженка (1874–2019) / гол. ред. О. і. Курок. Суми : Видавничий дім «Еллада», 2019. 196 с.
2. Белашов Валерій Іанович: життєпис, наукова і педагогічна діяльність: до 75-річчя від дня народження / укладачі: А. П. Гриценко, О. А. Чумаченко. Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2024. 77 с. («Видатні імена та події Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка»).
3. Белашов В. І. До історії заснування першого в Україні Глухівського учительського інституту. *Історія і сучасність педагогічної освіти в Україні* : матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 120-літтю Глухівського педагогічного інституту і 10-річчю з дня народження його випускника О. Довженка (25–26 жовтня 1994 року). Глухів, 1994. С. 10–12.
4. Белашов В. І. Історіографічна традиція та джерельна база вивчення історії Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (1874–2014 рр.). *Історичні студії суспільного прогресу*. 2014. Вип. 2. С. 39–51. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2014_2_8 (дата звернення: 11.04.2024).
5. Белашов В. І. Ляшко Іван Михайлович: людина, педагог, дослідник. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2014. Вип. 1. С. 116–117.
6. Биографический словарь выпускников Киевской духовной академии 1819–1920 гг. Киев, 2014. С. 406–407.
7. Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради : біографічний довідник. Київ, 1998. 254 с.
8. Гирич Я. М. Листування Сергєєва-Ценського з директором Глухівського учительського інституту Г. Сапітоном. *Сіверщина в історії України*. Київ – Глухів, 2017. Вип. 10. С. 412–417.
9. Гирич Я. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1952–1991 рр.» (Літери «М – Н»). *Історичні студії суспільного прогресу*. Глухів, 2016. Вип. 4. С. 129–140. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2016_4_14 (дата звернення: 11.04.2024).
10. Григорій Львович Сапітон (1901–1954) : біобібліогр. покажчик до 70-річчя від дня смерті / керівник вид. проекту О. І. Курок; уклад.: А. П. Гриценко. Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2024. 48 с. («Видатні імена та події Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка»).

11. Гриценко А. П., Колієнко А. А. Глухівський учительський інститут: філософські засади заснування та функціонування. *Культурологічний альманах* 2023. № 2. С. 157–162. URL: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.2.21> (дата звернення: 11.04.2024).

12. Гриценко А. Директорство Григорія Сапітона у Глухівському учительському інституті. *Глухівські історико-філософські читання* : збірник наукових праць / редкол.: А. П. Гриценко, голова, та ін. Глухів : Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка, 2024. Вип. 2. С. 24–28. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2904> (дата звернення: 11.04.2024).

13. Гриценко А. П., Курок О. І. До питання періодизації історії Глухівського державного педагогічного інституту на рубежі ХХ–ХХІ століть. *Освіта і наука ХХІ століття* : матеріали звітної наук.-практ. конф. викладачів. (м. Глухів, 4 травня 2022 р.). Глухів, 2022. 253 с.

14. Гриценко А. П. Історія впровадження методики використання інформаційних ресурсів у практику навчання історії у вітчизняних школах на рубежі ХІХ–ХХ ст. *Сіверщина в історії України* : зб. наукових праць. Вип. 7. Київ – Глухів : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. С. 249 – 252. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sviiu_2014_7_62 (дата звернення: 11.04.2024).

15. Гриценко А. П., Колієнко А. А. Особливості викладання історії та релігійного виховання в Глухівському учительському інституті (1874–1917 рр.). *Культурологічний альманах*. 2023. Вип. 3. С. 119–125. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.3.16> (дата звернення: 11.04.2024).

16. Гриценко А. Пам'яті Григорія Львовича Сапітона (1901–1954) – директора Глухівського учительського інституту. *Сіверянський літопис*. 2024. № 3 (177). С. 172.

17. Гриценко А. П., Чумаченко О. А., Прокопчук В. С. Початковий період кампанії ліквідації неписьменності на Сумщині у 20-х роках ХХ ст.: агітація за грамотність, заохочення до навчання та ідеологічний чинник (за документами Державного архіву Сумської області). *Сумський історико-архівний журнал*. 2022. № XXXVIII. С. 48–56. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/88629> (дата звернення: 11.04.2024).

18. Гриценко А. П. Святкування 50-річчя від дня створення Глухівського учительського інституту у 1924 році. *Наука та освіта в умовах війни: Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка* : матеріали звітної науково-практичної конференції викладачів, докторантів, аспірантів та молодих учених, здобувачів вищої та фахової передвищої освіти (м. Глухів, 23–24 травня 2024 року). Глухів, 2024. С. 49–52.

19. Гриценко А. П., Ащаулова Т. А. Управлінці Глухівського учительського інституту (1874–1991 рр.). *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації* : матеріали VI міжнародної наукової конференції (Суми, 8–9 грудня 2023 р.). У 2-х ч. Ч. 1. Суми : ФОП Цьома С. П., 2024. С. 75–79.

20. Гриценко В. Постать директора глухівського педагогічного технікуму Платона Горілого. *Глухівські історико-філософські читання* : збірник наукових праць / редкол.: А. П. Гриценко, голова, та ін.]. Глухів : Глухівський

національний педагогічний університет ім. О. Довженка, 2024. Вип. 2. С. 94–96. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2927> (дата звернення: 11.04.2024).

21. Ежегодник Глуховского Учительского Института; ред. М. С. Григоревский. Год перв. Киев : Типогр. т-ва И. Н. Кушнерева и К°, 1912. 435 с.

22. Ежегодник Глуховского Учительского Института; ред. М. С. Григоревский. Год втор. Киев : Типогр. т-ва И. Н. Кушнерева и К°. 1913. 510 с.

23. Журба Янка. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк. Київ, 2009. URL: <https://esu.com.ua/article-18517> (дата звернення: 11.04.2024).

24. Заїка В. В. Глухівський вчительський інститут в системі освітництва північно-східної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Сумська старовина: всеукраїнський науковий історичний журнал*. 2013. № 41–42. С. 51–52.

25. Заремський М. Й. Історіографія Я. М. Колубовського та її вплив на розвиток філософського процесу в Росії. *Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції*. Суми, 2001. С. 63–67.

26. Зленко Костянтин Прохорович. *Енциклопедія сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк. Київ, 2010. URL: <https://esu.com.ua/article-16319> (дата звернення: 11.04.2024).

27. Зозуля С. Справа про ліквідацію Глухівського інституту народної освіти у фондах Ніжинського архіву. *Сіверщина в історії України*. Київ – Глухів, 2009. Вип. 2. С. 184–190.

28. ІПМГНПУ. Кириченко А. В. Історія Глухівського учительського інституту. Глухів, 1924–1939. 71 арк.

29. ІПМГНПУ. Колективна заява вихованців інституту *Україна*. 1907. Т. 1. С. 134–135.

30. ІПМГНПУ. Лист Х. М. Остапенка до І. М. Ляшка, 16 жовтня 1966 року.

31. ІПМГНПУ. Ляшко І. М., Гамалій А. Т. Столітній шлях. Нарис історії Глухівського державного педагогічного інституту. Глухів, 1973. Арк. 1–38 [машинопис].

32. Кириченко А. В. Історія Глухівського учительського інституту 1874 по 1924 роки : біобібліогр. покажчик до 150-річчя з часу заснування університету / керівник вид. проекту О. І. Курок ; уклад.: А. П. Гриценко; В. М. Крижанівський. Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2024. 48 с. («Видатні імена та події Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка»).

33. Ковалевский Е. Народное образование на Всероссийской выставке в Нижнем Новгороде в 1896 г. СПб., 1897. 461 с.

34. Комаренко Т. О. Городовенко Нестор Феофанович. *Енциклопедія історії України*. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2004. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Gorodovenko_N

35. Кривко Я. Зв'язки білоруського поета Янки Журби з Україною і Глуховим. *За Перемогу*. 1958. 13 червня. С. 3.

36. Крижанівський В. М. Василь Андрійович Мальченко та його спогади про Глухів та глухівчан за 1870–1930 рр. *Історичні студії історичного прогресу* : зб. наук. праць Глухівського НПУ імені О. Довженка. 2017. Вип. 5. С. 256–310.
37. Крижанівський В. Василь Андрійович Мохов. *Соборний майдан*. 2018. № 1. С. 3–5.
38. Крижанівський В. М. Викладачі Глухівського інституту (1874–1924 рр.) : біобібліографічний словник. Глухів; Кропивницький, 2017. 95 с.
39. Крижанівський В. М. Випускники Глухівського учительського інституту (1874–1906) : біобібліографічний словник. Глухів, 2019. 135 с.
40. Крижанівський В. М. Вихованці Глухівського учительського інституту в добу революції (1905–1907) та консервативного курсу П. Столипіна. *Сіверщина в історії України*. Глухів – Київ, 2019. Вип. 12. С. 274–278.
41. Крижанівський В. М. Вихованці Глухівського учительського інституту М. Карпов та А. Михайлець за матеріалами Історико-педагогічного музею ГНПУ ім. О. Довженка. *Сіверщина в історії України*. Глухів – Київ, 2020. Вип. 13. С. 257–265.
42. Крижанівський В. З історії Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. *Альманах університетської слави. Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка (1874–2019)* / гол. ред. О. І. Курок. Суми : Видавничий дім «Еллада», 2019. С. 10–23.
43. Крижанівський В. М. Історія в системі навчальних дисциплін Глухівського учительського інституту (1874–1914 р.). *Сіверщина в історії України* : збірник наукових праць. Київ – Глухів, 2017. Вип. 10. С. 310–312.
44. Крижанівський В. М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1924–1941 рр.». *Історичні студії суспільного прогресу*. Глухів, 2018. Вип. 6. С. 112–147. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2018_6_13 (дата звернення: 11.04.2024).
45. Крижанівський В. М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1952 – 1991 рр.» (літери «Л, О»). *Історичні студії суспільного прогресу*. Глухів, 2016. Вип. 4. С. 149–158. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2016_4_16 (дата звернення: 11.04.2024).
46. Крижанівський В. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1952–1991 рр.» (літери «С, Ш, Х, Ю»). *Історичні студії суспільного прогресу*. Глухів, 2017. Вип. 5. С. 311–333. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2017_5_23 (дата звернення: 11.04.2024).
47. Крижанівський В. Очільники навчального закладу (1874–2000 рр.). *Альманах університетської слави. Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка (1874–2019)* / гол. ред. О. І. Курок. Суми : Видавничий дім «Еллада», 2019. С. 24 –38.

48. Крижанівський В. М. Повсякденне життя вихованців Глухівського учительського інституту в 1874–1914 рр. *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 107–115.

49. Крижанівський В. М. Соціальний та професійний портрет викладачів Глухівського учительського інституту (1874–1917 рр.). *Сіверщина в історії України*. Київ – Глухів, 2018. Вип. 11. С. 245–249.

50. Крижанівський В. М. Спогади Олександра Олексійовича Карпекіна про Глухівський учительський інститут міжреволюційної доби. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2016. Вип. 4. С. 159–169. URL: <http://46.201.250.252/bitstream/handle/123456789/259/4.pdf?sequence=1&siAllowed=y> (дата звернення: 11.04.2024).

51. Крижанівський В. М. Уродженці білоруських губерній у Глухівському учительському інституті в добу імперії Романових. *Сіверщина в історії України*. 2021. Вип. 14. С. 254–258.

52. Крижанівський В. М. Федоренко Василь Костянтинович – викладач Глухівського Інституту перехідної доби. *Соціум. Документ. Комунікація*. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 3. С. 128–131.

53. Курок О., Гриценко А. Крижанівський В., Чумаченко О. Глухівський інститут в 1917–1924 рр.: між дерусифікацією та українізацією. *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 37–43. DOI: <https://doi.org/10.58407/litopis.230105> (дата звернення: 11.04.2024).

54. Курок О. І., Гриценко А. П. Досвід формування професійної компетентності майбутніх учителів історії у Глухівському учительському інституті у 1874–1917 роках. *Сіверщина в історії України* : зб. наукових праць. Вип. 13. Київ – Глухів : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2020. С. 233–237.

55. Курок О., Гриценко А. Заснування Глухівського учительського інституту. *Актуальні питання дослідження вітчизняної історії й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах НУШ* : збірник наукових праць / редкол.: А.П. Гриценко, голова, О. А. Чумаченко, співголова, та ін. Глухів : Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка, 2022. Вип. 1. С. 19–23.

56. Курок О., Гриценко А., Прокопчук В. Ліквідація неписьменності 20–30-х років ХХ століття як соціальний та політичний проєкт радянської влади: філософський аспект. *Сумський історико-архівний журнал*. 2023. № XL. С. 12–18. URL: doi.org/10.21272/shaj.2023.i40.p.12 (дата звернення: 11.04.2024).

57. Курок О. І., Гриценко А. П. Організація фахової підготовки майбутніх педагогів у Глухівському учительському інституті у 1870-х роках. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка*. 2022. Вип. 50. № 3. Ч. 1. С. 12–24. URL: <https://drive.google.com/file/d/182VCBkC9-qYdkoz1j2mGgLebtmGkpLdo/view> (дата звернення: 11.04.2024).

58. Курок О., Гриценко А. Славні ювілеї глухівського національного педагогічного університету в 2024 році. *Глухівські історико-філософські читання* : збірник наукових праць / редкол.: А. П. Гриценко, голова, та ін. Глухів : Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка,

2024. Вип. 2. С. 11–15. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2906> (дата звернення: 11.04.2024).

59. Ляшко І. М., Гамалій А. Т. Глухівський державний педагогічний інститут. Харків : Прапор, 1974. 47 с.

60. Мосіяшенко В. А., Заремська Н. І. Педагогічна нива випускника Глухівського учительського інституту Митрофана Христенка. *Історія і сучасність педагогічної освіти в Україні* : матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 120-літтю Глухівського педагогічного інституту і 100-річчю з дня народження його випускника О. Довженка (25–26 жовтня 1994 року). Частина 1. Глухів, 1994. С. 56–57.

61. Мошик І. В. Джерельна база дослідження вищих навчальних закладів Чернігівщини у 20-ті – 30-ті роки ХХ ст. *Ніжинська старовина* 2012. Вип. 14. С. 74–78.

62. Мошик І. В. Історіографічні проблеми діяльності вишів Чернігівщини у 20-ті – 30-ті роки ХХ ст. *Сіверщина в історії України* : збірник наукових праць. Вип. 6. Київ - Глухів, 2013. С. 464–472.

63. Мошик І. В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті роки ХХ ст. *Сіверщина в історії України* : збірник наукових праць. Вип. 3. Київ – Глухів, 2009. С. 302–306.

64. Мошик І. В. Політичні репресії викладацького складу вишів Чернігівщини у 20-ті – 30-ті роки ХХ ст. *Сіверщина в історії України* : збірник наукових праць. Вип. 4. Київ – Глухів, 2011. С. 401–406.

65. Мошик І. В. Повсякденне життя студентської молоді Глухова у 20-ті – 30-ті роки ХХ ст. *Сіверщина в історії України* : збірник наукових праць. Вип. 5. Київ – Глухів, 2012. С. 332–335.

66. Мошик І. Регіональна вища освіта Чернігівщини у 20-х рр. ХХ ст. *Сіверянський літопис*. 2009. № 2–3. С. 137–145.

67. Мошик І. В. Роль вищих навчальних закладів Чернігівщини у підготовці української інтелігенції (20-ті – 30-ті роки ХХ ст.) : автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2011. 20 с.

68. Мошик І. В. Становлення навчальних інституцій Чернігівщини в період формування командно-адміністративної системи періоду культу особи Сталіна. *Сіверщина в історії України* : матеріали сьомої науково-практичної конференції (23–4 жовтня 2008 р.) : збірник наукових праць. Суми, 2008. С. 191–197.

69. Мошик І. В. Статут Глухівського педагогічного інституту 1920 р. *Сіверщина в історії України*. Ніжин, 2021. Вип. 14. С. 263–268.

70. Объявление от начальства Киевского ученого округа. *Циркуляр по Управлению Киевским Учебным Округом*. Август 1874 г., № 8. Киев, 1874. С. 409.

71. Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений округа за 1897 г. Киев, 1898. С. 12.

72. Отчет попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений округа за 1893 г. Киев, 1894. С. 7–8.

73. Русова С. К вопросу о белорусской школе. *Русская школа*. 1908. № 11. С. 39–42.

74. Сабалдир Г. О. *Українська мова. Енциклопедія* / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тарасенко, М. П. Зямблук. Київ : Вид-во «Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана», 2004. С. 568.

75. Співак Ель Гершович. Особові архівні фонди вчених НАН України в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2017. С. 539–541.

76. Стефан (Проценко Степан Максимович). Биографический словарь выпускников Киевской Духовной Академии: 1819 – 1920-е гг. Материалы из собрания проф. протоиерея Ф. И. Титова. Киев, 2015. Т. 2. С. 606.

77. Терлецкий В. В. А. В. Белявский – последователь К. Д. Ушинского. *Вопросы профессиональной подготовки учителя в свете основных направлений реформы образовательной и профессиональной школы*. Глухов, 1984. С. 20–22.

78. Ткаченко В. К. Глухів: історико-краєзнавчий нарис. Харків : Прапор, 1968. 143 с.

79. Ткаченко В. Глухів: фотонарис. Харків : Прапор, 1974. 28 с.

80. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914) : збірник документів і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк; упорядн.: Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра; НАН України. Інститут історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. Київ : Інститут історії України, 2013. LXII; 810 с.

81. Філь Юхим Павлович. *Вікіпедія: електронна енциклопедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/w/index.php?curid=105813> (дата звернення: 11.04.2024).

82. Ханко В. М. Паливода Іван Симонович. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк. Київ, 2024. URL: <https://esu.com.ua/article-882157> (дата звернення: 11.04.2024).